

УДК 811.161.2'367.633 + 811.161.2'374

І. В. Мейзерська

Інститут української мови НАНУ (м. Київ)

СКЛАДЕНІ ОДИНИЦІ У ПРИЙМЕНИКОВІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ У ТЛУМАЧНІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

Розглянуто проблему відображення прийменникової системи української мови у сучасних тлумачних словниках. Основну увагу приділено питанню про складені прийменники, які не фіксуються у традиційних лексикографічних працях як окремі одиниці.

Рассматривается проблема отображения предложной системы украинского языка в современных толковых словарях. Основное внимание уделяется вопросу о составных предлогах, которые не фиксируются в традиционных лексикографических работах как самостоятельные единицы.

This article provides the analysis of the prepositional system in modern Ukrainian dictionaries. The attention is focused on combined prepositions as lexical units having not been considered as separate lexicographical objects.

За умов сучасної мовної ситуації в Україні пріоритетним завданням тлумачної лексикографії є зміцнення позицій української літературної мови в усіх сферах життя, підвищення культури мови та систематизація величезного масиву мовного матеріалу, що в останні десятиліття зазнав значного переосмислення та оновлення. Така робота з удосконалення тлумачних словників ведеться постійно і стосується, головним чином, сфери зовнішньої структури словника, або ж його макроструктури. Водночас поряд з цією проблемою існують новітні тенденції, що знаменують собою переосмислення принципів лексикографічного опису мовного матеріалу, і цілком можуть бути розроблені та використані поряд із традиційними принципами, характерними для української тлумачної лексикографії. Це перш за все стосується внутрішньої структури словника, або його мікроструктури.

У нашому дослідженні ми виходитимемо з того, що прийменник:

а) є службовою частиною мови, що виконує функцію аналітичної синтаксичної морфеми [6], тобто розглядається лише у межах синтаксеми як цілісної єдності;

б) має лексичне значення, яке відображає зовнішні орієнтири людини у просторі, часі та інших абстрактних площинах та відношеннях.

Серед мовознавців, які визнають наявність у прийменника лексичного значення, можна назвати О. Н. Селіверстову, Е. С. Кубрякову, А. І. Смирницького, Ю. Г. Скибу, Г. А. Золотову та ін. Так, Ю. Г. Скиба, аналізуючи семантику прийменників (а також сполучників, часток та зв'язок), зазначає, що вони є «не просто «лексемами-пустишками», словами з «вивітраним» та «побляклим» речовим значенням, а частинами мови, які складають собою структуру мови, її внутрішню та зовнішню національну специфіку» [22, с. 3]. Говорячи далі про функції прийменників у мові, він наголошує на тому, що «розвиваючи і збагачуючи іменну

відмінкову парадигму, вони виконують не менш важливу роль як семантико-синтаксичні та стилістичні засоби мови» [22, с. 4]. Таким чином, постулюючи для прийменника семантико-синтаксичну та стилістичну функції, автор дає пряму вказівку на його повноцінність та самостійність у функціональному та семантичному аспектах. Е. С. Кубрякова прямо говорить про наявність у прийменника номінативної функції, оскільки вони є «орієнтирами ..., називають цілком визначені точки простору чи його зони в обраній системі відліку» [16, с. 11]. Якщо зобразити систему відношень прийменника стосовно предмета у вигляді системи координат, то можна показати «не лише просторові значення прийменників, але і їх переносні, наприклад, темпоральні, значення», які «іменують координацію речей та подій, вказують їх місце у часі та просторі, співвідносять виділені орієнтири з їх узагальненими уявленнями у голові людини...» [16, с. 11].

Визнання наявності у прийменника власного лексичного значення стало підставою для поглибленого вивчення його семантики у семасіологічному та ономасіологічному аспектах. Семасіологічний план вивчення семантики прийменника реалізується у спеціальних розвідках стосовно системи значень окремих прийменників, кожен з яких, будучи унікальним, має величезний потенціал для досліджень. До розвідок такого типу належать [21; 27] тощо. Ономасіологічний аспект, що передбачає вивчення способів номінації різних типів відношень за допомогою прийменників та прийменникових конструкцій, знайшов своє вираження у роботах типу [1; 4; 7; 8] тощо. Нарешті, розуміння прийменника як повноцінної лексичної одиниці з власним унікальним набором семантичних та функціональних характеристик є надзвичайно важливим для лексикографії, де прийменники повинні не лише виступати окремими словниковими одиницями, а й одержувати глибоке всебічне розроблення.

Джерелом суперечностей виступає функціональна співвіднесеність прийменника із відмінковою формою іменника, адже ці два елементи складають собою «парний» засіб вираження синтаксичних відношень, внаслідок чого лексичне значення прийменника «розчиняється» у лексичному значенні повнозначного слова. Ситуація прояснюється, якщо використати метод підстановки, який чітко вказує на те, що вибір прийменника істотно впливає на смисл усієї конструкції, тому його значення виступає важливим смисловим компонентом.

Будучи повноправною та важливою ланкою мовної системи, прийменник, як і інші частини мови, потребує відповідного висвітлення у словнику, що повинне забезпечувати:

- 1) повноту реєстру;
- 2) розроблення за спеціально дібраними параметрами, що ефективно експлікують значення та функціонування прийменника;
- 3) опис в окремих словникових статтях для уникнення переплутування прийменника з іншими частинами мови (іменниками, прислівниками тощо).

Прийменникова система є однією з проблемних зон сучасної тлумачної лексикографії. У той час, коли в сучасній українській мові відбувається бурхливий розвиток прийменникової системи за рахунок складених одиниць, ця тенденція не знаходить належного вияву у фундаментальних лексикографічних працях, зокрема у нових тлумачних словниках, що базуються на Словнику української мови в 11-ти томах [23]. Сьогодні наріжними проблемами у лексикографуванні прийменників є:

- 1) оновлення реєстру прийменників у тлумачних словниках (в основному за рахунок введення складених одиниць);
- 2) розроблення нових принципів організації словникових статей з метою підвищення їх ефективності та підсилення антропоцентричного аспекту.

І хоча сьогодні вже існує ціла низка теоретичних досліджень з цієї проблеми [5; 6; 14; 17; 18; 20], практичні результати яких втілено у спеціальних словниках типу [11; 19], у загальномовних тлумачних словниках реєстр та структура вокабул не змінювалися з часів виходу Словника української мови в 11-ти томах. Щодо реєстру сучасних прийменників, ситуація є дуже суперечливою, що свідчить про неусталеність прийменникової системи української мови. Так, у Словнику української мови в 11-ти томах [23] ми нарахували 197 прийменників, але він не включає складені одиниці, словник А. А. Лучик [19], в якому представлені лише еквіваленти слів, тобто саме складені одиниці, налічує 127 прийменникових одиниць. А. Загнітко [11] оцінює загальний реєстр прийменників сучасної української мови цифрою 1705 (у словнику наведено і потенційні прийменники, ще не усталені в мові як такі).

Взагалі завдання виділення та опису прийменників є дуже нелегким, а особливо воно ускладнюється, коли йдеться про семантику прийменника. Як показують дослідження Т. Е. Коновалової, ці складнощі обумовлюються цілою низкою причин: по-перше, немає чітких критеріїв розмежування значень. По-друге, при описі семантичної структури прийменника останньому завжди приписується значення пов'язаного з ним іменника, що призводить до невиправданого збільшення кількості значень прийменника [14, с. 64]. Дійсно, конкретне значення прийменника (як і контекстуальне значення полісемічних повнозначних слів) неможливо вичленувати без урахування характеру синтаксеми, до якої він входить, тобто найближчого лексичного оточення, що складається здебільшого з дієслова та іменника (*прийти на площу* – просторове значення, *прийти на першу годину* – темпоральне). Прийменник завжди знаходить свій вияв у мовній ситуації, яка має місце «в результаті координації матеріальних об'єктів та їх станів» і являє собою «сукупність елементів, наявних у свідомості мовця та в об'єктивній дійсності на момент мовлення, що зумовлює певною мірою відбір мовних елементів при формуванні самого висловлення» [9, с. 358].

З іншого боку, прийменник сам здатний впливати на характер відношень між повнозначними словами. Зокрема І. Альтман розглядає випадки, коли під впливом контексту дієслово просторової семантики у складі синтаксеми може мати непросторове значення: *пішов на вулицю*, але *пішов на підвищення*; *вилетів з Києва*, але *вилетів з інституту*; *ходити у чоботях*, але *ходити у відмінниках*. І навпаки, локативне значення може виникати під впливом контексту при словах із нелокативним значенням: *батько привів сина на гімнастику*, *туристи приїхали на екскурсію*. У цих прикладах об'єкт виражений словом із подієвим значенням і може бути витлумачений як такий, що має значення мети, але під впливом дієслова-присудка це значення наближається до просторового «місце, де відбувається дія» [1, с. 96]. В таких випадках визначити значення прийменника важко, тому, щоб уникнути приписування йому нескінченної кількості значень, слід спиратися на синтагматичний принцип, тобто аналізувати синтаксему як цілісну одиницю. Такі зміни значення можна пояснити особливостями семантики повнозначних слів – дієслова та іменника, схильністю її до розгалуження та у загальній тенденції мови до метафоризації. Саме ця особливість мови є джерелом створення нових одиниць, зокрема, складених прийменників. При їх лексикографуванні доцільно поряд з перерахуванням значень прийменника та його синонімів подавати приклади, які ілюструють його сполучуваність, тобто подавати речення, які здатні якнайповніше ілюструвати його функціонування.

Орієнтація традиційних тлумачних словників на лексикографування лише одиниць, що відповідають слову, призвела до того, що великий шар лексики, представлені складеними одиницями, опинився поза увагою лексикографів. Між тим складені лексичні одиниці, або еквіваленти слова, уже визнані дослідниками як повноправні та необхідні компоненти мовної системи, про що свідчить, зокрема, поява нових українських словників, де робиться спроба систематизувати ці одиниці [19; 10].

Аналізуючи «універсальність явища лексикографічного ефекту», В. А. Широков відзначає «... тенденцію до лексикографування будь-якого мовного феномена – саме цей факт пояснює побутування в лексикографічній практиці прикладів створення словників, у яких лексикографуються навіть і такі мовні одиниці, які не мають безпосереднього вербального вираження» [15, с. 66]. Таким чином, словник повинен показувати, що «лексична система не замкнена у лексиці, вона визначається причинно-наслідковими зв'язками з морфологією, синтаксисом та комунікативно-мовленнєвими властивостями категорій, розрядів, груп, до яких належать лексичні одиниці» [26, с. 26]. Тому, далі за В. А. Широковим, «побудова структурної моделі лексикографічних (словникових) систем орієнтується на багатоаспектне представлення знакової природи лексичних одиниць як найкомпактніших і найінформативніших у природній мові. З позицій теорії лексикографічного ефекту це означає виділення в досліджуваній мовній системі підсистеми її елементарних інформаційних одиниць і визначення множини їх системно-структурних параметрів» [15, с. 68].

До таких елементарних інформаційних одиниць належать не лише слова, але й складені одиниці. В російському мовознавстві складені та однослівні похідні прийменники почали вивчатися та систематизуватися уже давно. Так, В. С. Бондаренко розробив класифікацію прийменникових одиниць новітнього творення, серед яких він виділяє 53 відіменних (*в виде, во время, в качестве, за исключением, на предмет, по поводу* тощо), 6 віддієслівних (*благодаря, включая, исключая, кончая, не считая, спустя*) та 33 складених прийменникових звороти (*в борьбе за, в зависимости от, в связи с, наравне с, исходя из, несмотря на* тощо) [4]. Цікаво, що серед відіменних прийменників дослідник розрізняє вже усталені у функції прийменника одиниці (*в заключение, в области, в силу, за счёт*) і такі, що лише перебувають на шляху переходу до розряду прийменників, поступово втрачаючи своє предметне значення (*в деле, в знак, во имя, в противовес, в ходе, на пути*).

Проблематичність лексикографічного опису складених прийменників полягає в тому, що, будучи граматикалізованими прийменниково-відмінковими сполуками (у більшості випадків), вони важко піддаються обліку, їх «не можна зібрати в одну парадигму через їхню численність» [3, с. 30]. В. Б. Касевич пояснює це тим, що «прийменник належить до «проміжної» зони граматики, що межує з лексикою, і тому сполуки з прийменником не утворюють парадигм» [13, с. 180].

Справді, важко перерахувати усі варіанти сполучень повнозначного слова (іменника) з прийменником, які можуть бути потенційними претендентами на роль складених прийменників. Наприклад, в українській мові існує клас параметричних іменників (*висота, ширина, довжина, площа, периметр, об'єм, інтервал* тощо), які у формі орудного відмінка здатні поєднуватися з первинними прийменниками, утворюючи прийменниково-відмінкові сполуки. Ці сполуки поки що мало досліджені, але на сучасному етапі вони кваліфікуються як «кореляти прийменника» [25]. Перш за все сполуки типу *довжиною у, інтервалом в, шириною з* і т.д. важко назвати прийменниками через те, що вони ще не виробили усталеної незмінної форми, яка б забезпечувала їм функціонування як готової одиниці. У цих

сполуках можливе варіювання первинного прийменника або взагалі його відсутність. Пор.: *довжиною у 5 метрів, довжиною 5 метрів, довжиною метрів з 5.*

У сучасному мовознавстві існує тенденція розглядати складені одиниці, зокрема прийменники, як еквіваленти слів. Еквіваленти слів тлумачать як сполучення слів, що виконують номінативну / релятивну функцію і виступають цілісними членами речення. Таким одиницям властиві: 1) різноформленість; 2) постійний склад компонентів; 3) функційна приналежність до певних лексико-граматичних класів слів; 4) однонаголошеність (переважно); 5) семантичні зрушення; 6) творення за певними моделями, до структури яких переважно входить один повнозначний і один (або два) неповнозначних компоненти [17, с. 15].

Складені прийменники (еквіваленти прийменників) мають низку семантичних та функціональних особливостей у порівнянні з первинними прийменниками. По-перше, вони мають більш спеціалізоване, конкретне значення, тому для них практично не характерна полісемія, а, отже, вони не мають розгалуженої системи відношень: за кожним із них закріплено якийсь один тип відношень. По-друге, семантика повнозначного слова, яке входить до складу таких прийменників, може накладати певні обмеження на їх сполучуваність, в результаті чого вони здатні сполучатися лише з певними групами лексики. Так, наприклад, прийменник *під час* сполучається з іменниками, що позначають дію чи стан як продовжений, але обмежений у часі процес. Такі іменники, як правило, самі не виражають часових понять: це віддієслівні іменники типу *подорож, обід, хвороба*. По-третє, у граматичному плані складені прийменники також більш обмежені: за кожним із них закріплений якийсь один відмінок. І, нарешті, кожен із складених прийменників має унікальне, притаманне лише йому лексичне значення, що ще більше зближує їх із лексичним значенням повнозначних слів

Прийменникові еквіваленти (або ж складені прийменники) виконують таку саму синтаксичну функцію, як і прості прийменники – переведення субстантива в адвербіальну позицію, і саме цим вони відрізняються, наприклад, від прислівникових еквівалентів. Так, у словосполученні *виконати без затримки* прийменниково-відмінкова конструкція *без затримки* поширює дієслово і виконує адвербіальну функцію (обставина способу дії), тобто є прислівниковим еквівалентом. У словосполученні *виявили в ході експерименту* прийменниково-відмінкова конструкція *в ході* керує іменником *експеримент* у родовому відмінку, переводячи його в адвербіальну позицію та вкупі з ним складаючи обставинний поширювач дієслова. Таким чином, конструкція *у ході* – прийменниковий еквівалент, складений прийменник.

Підсумовуючи сказане, ще раз наголосимо на тому, що на сучасному етапі розвитку прийменникова система української мови характеризується неусталеністю та відкритістю, вона зазнає бурхливого розвитку та постійного поповнення новими одиницями, зокрема під впливом засобів масової інформації та розширення сфер використання української мови, що потребують нових, більш точних засобів вираження. Все це призводить до появи нових прийменників, оскільки вони «утворюються у зв'язку з потребою в точних граматичних засобах вираження відносин між словами, і на момент свого виникнення є однозначними та граматично доцільними» [28, с. 81].

Ми пропонуємо розробляти усі прийменники за трьома основними лексикографічними типами, які виділено відповідно до структури прийменників:

1) однослівні прийменники слід розробляти в окремих словникових статтях (первинні непохідні та відіменникові *шляхом, коштом, ціною* тощо);

2) однослівні прийменники вторинного походження (відприслівникові та відіменникові) розробляти в окремих словникових статтях як омоніми до твірних прислівників чи іменників (*коло, близько, вище*);

3) складені прийменники розроблятимуться у словникових статтях первинних прийменників, що входять до їх складу, для того щоб не порушувати традиційний принцип загальномовних словників до лексикографування одиниць, що відповідають слову.

Бібліографічні посилання

1. **Альтман І. В.** Локализаторы в структуре предложения / И. В. Альтман // Проблемы структурной лингвистики 1978. – М. : Наука, 1981. – С. 91–98.
2. **Арбатский Д. И.** Толкования значений слов. Семантические определения / Д. И. Арбатский. – Ижевск : Удмуртия, 1977. – 100 с.
3. **Болдырев Р. В.** Предложно-падежное функциональное взаимодействие в русской разговорной речи / Р. В. Болдырев. – К. : Наук. думка, 1982. – 242 с.
4. **Бондарко А. В.** Функциональная грамматика : Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / А. В. Бондарко, Н. Д. Воейкова, В. Г. Гак, И. Б. Долинина. – С-Пб. : Наука, 1996. – 228 с.
5. **Бугаков О. В.** Функціонування прийменників в українському тексті: морфологічний та семантико-синтаксичний аспекти : дис. ... канд. філол. наук / Бугаков О.В. – К., 2006. – 233 с.
6. **Вихованець І. Р.** Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.
7. **Всеволодова М. В.** Способы выражения временных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 283 с.
8. **Всеволодова М. В.** Способы выражения пространственных отношений в современном русском языке / М. В. Всеволодова, Е. Ю. Владимировский. – М. : Рус. яз., 1982. – 264 с.
9. **Гак В. Г.** Типология лингвистических номинаций / В. Г. Гак // Языковые преобразования. – М. : Языки русской культуры, 1998. – С. 310–364.
10. **Городенська К. Г.** Граматичний словник української мови : Сполучники / К. Г. Городенська. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2007. – 340 с.
11. **Загнітко А. П.** Словник українських прийменників / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк: Бао, 2007. – 416 с.
12. **Золотова Г. А.** Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса / Г. А. Золотова. – М., 1988.
13. **Касевич В. Б.** Семантика. Синтаксис. Морфология / В. Б. Касевич. – М. : Наука, 1988. – 312 с.
14. **Коновалова Т. Е.** Специфика предлогов широкой семантики и её отражение в словах / Т. Е. Коновалова // Вопросы романо-германского языкознания. – Саратов, 1988. – С. 60–67.
15. **Корпусна лінгвістика** / [В. А. Широков, О. В. Бугаков, Т. О. Грязнухіна та ін.]. – К. : Довіра, 2005. – 471 с.
16. **Кубрякова Е. С.** Части речи в ономазиологическом освещении / Е. С. Кубрякова. – М. : Наука, 1978. – 115 с.
17. **Куц Н.** Основи семантичної типології прийменникових еквівалентів / Н. Куц // Лінгвістичні студії. – Вип. 16. – Донецьк, 2008. – С. 66–72.
18. **Лучик А. А.** Лексична семантика прийменникових еквівалентів слова української мови / А. А. Лучик // Мовознавство. – 2003. – № 5. – С. 43–49.
19. **Лучик А. А.** Російсько-український та українсько-російський словник еквівалентів слова / А. А. Лучик. – К. : Довіра, 2004. – 495 с.
20. **Мальцева О. Л.** Предлог как средство концептуализации пространственных отношений : дис. ... канд. філол. наук / О. Л. Мальцева. – Курск, 2004. – 219 с.

21. **Селиверстова О. Н.** Взаимодействие лексической и синтаксической семантики в значении предлогов / О. Н. Селиверстова // Коммуникативно-смысловые параметры грамматики и текста. – М., 2002.
22. **Скиба Ю. Г.** Категория служебных слов и развитие языка системы / Ю. Г. Скиба. – Черновцы, 1974. – 42 с.
23. **Словник української мови:** в 11-ти тт. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
24. **Смирницкий А. И.** Лексическое и грамматическое в слове / А. И. Смирницкий // Вопросы грамматического строя. – М., 1955.
25. **Судзуки Р.** Структура словоформ параметрических существительных – коррелятов предлога / Р. Судзуки // Лінгвістичні студії. – Вип. 14. – Донецьк, 2006. – С. 111–116.
26. **Тычинская Н. Л.** Квазидефиниции в толковом словаре русского языка : дис. ...канд. филол. наук / Н. Л. Тычинская. – Днепропетровск, 2001. – 179 с.
27. **Финкель А. М.** Производные причинные предлоги в современном русском литературном языке / А. М. Финкель. – Харьков, 1962. – 238 с.
28. **Цой А. С.** Три этапа «жизненного цикла» производных предлогов / А. С. Цой // Филологические науки. – 2006. – № 5. – С. 81–88.

Надійшла до редколегії 20.04.09